

ԱՐԻԱՀԱՄԱՐՔ. ՔԻՒԲԷԼԵԱՆ-ԵԿԷՆԵԱՆԻ
ՉՈՅԳ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ,
ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՀԱԼԷՊԻ 1813Ի
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
mihran.min@aya.sy

Հալէպի պատմութիւնը «Հարուստ» է օսմանեան բունատիրութեան դէմ տանեակ ապստամբութիւններով ու ժողովրդական յուզումներով, որոնցմէ առաւել ծանօթ են 1855, 1734, 1791, 1804-1805, 1813 եւ մանաւանդ՝ 1819-1820ի ըմբոստացումները:

Իւրաքանչիւր ապստամբութիւն, բնականաբար, ունեցած է իր ուղղակի եւ անուղղակի պատճառները: Անոնք ընդհանրապէս հետեւանք էին կա՛մ օրուայ իշխանաւորներուն ու մանաւանդ՝ կուսակալներուն կիրառած բռնութիւններուն ու պահանջած ծանր տուրքերուն, եւ կա՛մ՝ քաղաքի երկու մեծ ուժերուն՝ ենիչերիներուն ու էջրաֆներուն՝ միջեւ ստեղծուած հակամարտութեանց ու շահերու խաշաճելումին: Որպէս անուղղակի պատճառ, միշտ առկայ եղած է անշուշտ քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամը, որ ընդհանուր դժգոհութեան մթնոլորտ ստեղծած է ժողովրդային խաւերուն մօտ: Վերջիններս, ամէն առիթով պատրաստ էին բարձրացնելու իրենց ձայնը եւ պարզելու ապստամբութեան դրօշը:

Յիշեալ մեծ շարժումներէն մէկն է 1813ի ապստամբութիւնը, որ սկսած է իշխանութիւններուն դէմ՝ ենիչերիներու ըմբոստացումով, կուսակալ Ռադէպ Փաշայի՝ իշխանութեան օրերուն, եւ շարունակուած է անոր յաջորդին՝ Մուհամմէտ Ճալալուտտին Փաշայի՝ ժամանակ (վերջինս Հալէպ մտած է 23 Յունիս/5 Յուլիս 1813ին):

Ճապպար Չատէն փոխարինած է Ռադէպ Փաշան, որովհետեւ ան իր վարուելակերպով աւելի խիստ էր ու դաժան եւ աւելի հեշտութեամբ կրնար ճնշել ապստամբութիւնը, մանաւանդ որ Հալէպ դալէ առաջ, այլ նահանգներու մէջ պատուհաս եղած էր ենիչերիներուն, այնքան՝ որ իր Հալէպ հասնելէն առաջ իսկ, անոնք իրենց հարստութիւնը թաքցուցած էին եւրոպացի վաճառականներու եւ հիւպատոսներու մօտ, որպէս նախազգուշական քայլ:

Չոպան Օղլի, ժողովուրդին մօտ սարսափի մթնոլորտ ստեղծելու համար, Հալէպ մտնելէ անմիջապէս կողք, գլխատած է հինգ ենիչերի, ապա բարեկամութիւն կեղծած անոնց հետ ու մանաւանդ, անոնց ղեկավարներէն՝ Իպրահիմ Իպն Խալասի Հետ, մինչեւ որ յաջողած է շահիլ անոր վստահութիւնը եւ վերջինիս միջոցով ենիչերիներու մեծամեծներէն 18 հոգի խնճոյքի հրաւիրելով, ձերբակալած ու գլխատած է զանոնք եւ դէթ ժամանակաւորապէս քաղաքը հանգստացուցած անոնց ոտնձգութիւններէն:

Ենիչերիներու 1813ի ապստամբական ա՛յս շարժումին առիթով է, որ գրուած են հոս հրատարակուող զոյգ բանաստեղծութիւնները: Թէեւ անոնց վերնագիրներուն մէջ յտակօրէն չէ յիշուած, թէ քաղաքի ո՛ր թուականի ապստամբութեան առիթով գրուած են անոնք, բայց առաջինին մէջ, շարժման

գլխաւոր դերակատարներէն՝ կուսակալ Չոպան Օղլիի, Իպրահիմ Հարպլիի⁴, Հասան Խալասի⁵ անուններուն եւ Հիճրէթի 1228ի (23 Դեկտեմբեր 1812/4 Յունուար 1813-11/23 Դեկտեմբեր 1813) առկայութիւնը կասկած չեն ձգեր, որ ան կը վերաբերի 1813ի ապստամբութեան:

Երկրորդ բանաստեղծութեան մէջ կրկին յիշուած է Հասանի մը անունը. կայ նաեւ պատմական դէպքի մը մասին ակնարկութիւն մը՝ «Սպան զՀասան հանդէպ ին աչաց» տողով: Եթէ վերոյիշեալ տողը չըլլար բանաստեղծութեան մէջ, թերեւս տարուէինք կարծելու, թէ այս երկրորդ բանաստեղծութիւնը յօրինուած է 1819-1820ի ապստամբութեան առիթով, որովհետեւ քիչ մը զարմանալի կը գտնենք, որ նոյն Հեղինակը նոյն դէպքերուն առիթով գրած ըլլայ երկու տարբեր բանաստեղծութիւններ, մանաւանդ որ 1819-1820ի ապստամբութեան գլխաւոր ղեկավարը եւս կը կոչուէր Հասան (Մուհամմէտ աղա Իպն Հասան Քրճճէ)⁶:

Հրատարակութեան տրուող առաջին բանաստեղծութեան համար նկատի ունեցած ենք Հեղինակին բանաստեղծութիւններու երկու ձեռագիր ժողովածունները, որոնք կը գտնուին մեր տրամադրութեան տակ:

Առաջին օրինակը թերի է եւ ունի վերջին եօթը համարները միայն: Իսկ երկրորդը՝ ամբողջական է, բայց ժամանակով համեմատաբար աւելի ուշ է քան առաջին օրինակը: Ամբողջական օրինակը ԺԹ. դարակէսի գրչութիւն է, իսկ թերին՝ ԺԹ. դարասկիզբի Ամբողջական օրինակին տողերը չեն անջատուած երկու մասի, ի տարբերութիւն թերի օրինակին: Մենք հետեւած ենք թերի օրինակին եւ իւրաքանչիւր տող բաժնած ենք երկու մասի, քանի որ նոյն ձեռագրին մէջ իր միւս բանաստեղծութիւնները եւս բաժնուած են տողային երկու մասի:

Բնագիրը կազմելու ժամանակ բնականաբար հիմք ընդունած ենք ամբողջական օրինակը: Երկու օրինակներուն միջեւ տարբերութիւնները թէեւ չնչին՝ տողատակին յիշատակած ենք զանոնք: Չանց ըրած ենք միայն բառասկիզբին յաճախ հանդիպող Ը տառը եւ բառերուն մէջ աւելցուած Ըերու տարբերութեանց յիշատակումը:

Հրատարակուող երկրորդ բանաստեղծութեան համար ձեռքի տակ ունեցած ենք միայն մէկ օրինակ, որ Հեղինակին ինքնագիրն է եւ ընդօրինակուած է 1810-1830ի իր գրառումները պարփակող ձեռատետրին մէջ (թերթ 82-ը), որ կը պահուի Հայէպի Հայ կաթողիկ Առաջնորդարանի գրադարանին մէջ:

Մեզի համար դժուար եղաւ հրատարակուող երկրորդ բանաստեղծութեան վերծանումը, որովհետեւ մեր տրամադրութեան տակ եղած օրինակը Հեղինակային սեւագիր օրինակն էր, բաւական դժուարընթեռնելի ու լի՝ յապաւումներով, մանաւանդ որ ան, ինչպէս նախորդը, յօրինուած է բաւական խրթին գրաբարով:

Յատկանշական է Քիւրէյեանի՝ օրուան քաղաքական դէպքերուն հանդէպ ցուցաբերած հետաքրքրութիւնը: Հեղինակը անտարբեր չէ քաղաքին մէջ պատահած անցուղարձերուն նկատմամբ: Ան բանաստեղծութիւն մը գրած է նաեւ 1818 Ապրիլի 16ին, Հայէպի մէջ կուսակալ Խորշիա Փաշայի՝ կողմէ սպաննուած 11 կաթողիկներու նահատակութեան առիթով («Ա[ւ]ս[ճ] հալածանաց որ եղև ՚ի Բերիա յամին 1818», տես՝ իր ձեռատետրը, թերթ 81-Ա): Նախապէս

իրեն վերագրած ենք նաև Հայկալի 1822ի մեծ երկրաշարժին նուիրուած «Ողբ» մը՝

Քիւրէիւան ունի նաև զանազան եկեղեցականներու ընտրութեան եւ օժման առիթով յորինուած բանաստեղծութիւններ եւ այլևայլ անցուղարձերու առիթով գրուած այլ գործեր եւս:

Որքան ծանօթ է մեզի, պատմական դէպքերու վրայ հիւսուած Քիւրէիւանի այս բանաստեղծութիւնները մեր մատենագրութեան պատմութեան մէջ եզակի երեւոյթ են: Արդարեւ, յատկանշական է երբ հայ բանաստեղծ մը Հայկալի պատմութեան ու հոն պատահած դէպքերուն առիթով ստեղծած ըլլայ նոյնաման գրական գործեր: Հետեւաբար մենք դէմ յանդիման կը գտնուինք քաղաքացիական գիտակցութեամբ օժտուած անձի հետ:

Բանաստեղծութիւններուն հեղինակը՝ Արրահամ Արք. Քիւրէիւան-Եկէնեան ծնած է Քիլիս, 1786ին: Փոքր տարիքին անցած է Հայկալ, ապա զրկուած է Չմմառու Վանքը, ուր կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է 1809ին: 1823ին ստացած է եպիսկոպոսական աստիճան ու նշանակուած է Հայկալի հայ կաթողիկ համայնքի առաջնորդ, նոյն պաշտօնին վրայ մնալով մինչեւ իր մահը՝ 15/27 Յուլիս 1832:

Հեղինակ է գրաբարով գրուած քանի մը տասնեակ բանաստեղծութիւններու, որոնց մեծ մասը նուիրուած է Աստուածամօր: Ան իր ձեռագիր օրատետրին մէջ նախ հայերէնով, ապա՝ արաբերէնով ամենայն բարեխղճութեամբ օրագրած է նաև 1819-1820ի Հայկալի մեծ ապստամբութեան մանրամասնութիւնները: Իր տեսակին մէջ եզակի այս գործը Տէր Պետրոս Արք. Միրիաթեանի եւ տողերուս հեղինակին համատեղ աշխատանքով 2008ին լոյս տեսաւ առանձին Հատորով՝

Հայերէնի ու արաբերէնի թարգմանած է նաև բազմաթիւ գիրքեր¹⁰:

Ստորեւ՝ Արրահամ Արք. Քիւրէիւան-Եկէնեանի առաջին բանաստեղծութիւնը, նուիրուած՝ Հայկալի 1813ի ժողովրդական ապստամբութեան:

Վ[ա]ս[ն] Անցից Ապստամբացն Բերիոյ

Արի՛ անցաւոր
Ընթա՛ ը[նդ]առաջ
Արձակերասան
Նոր լուր թակարդել

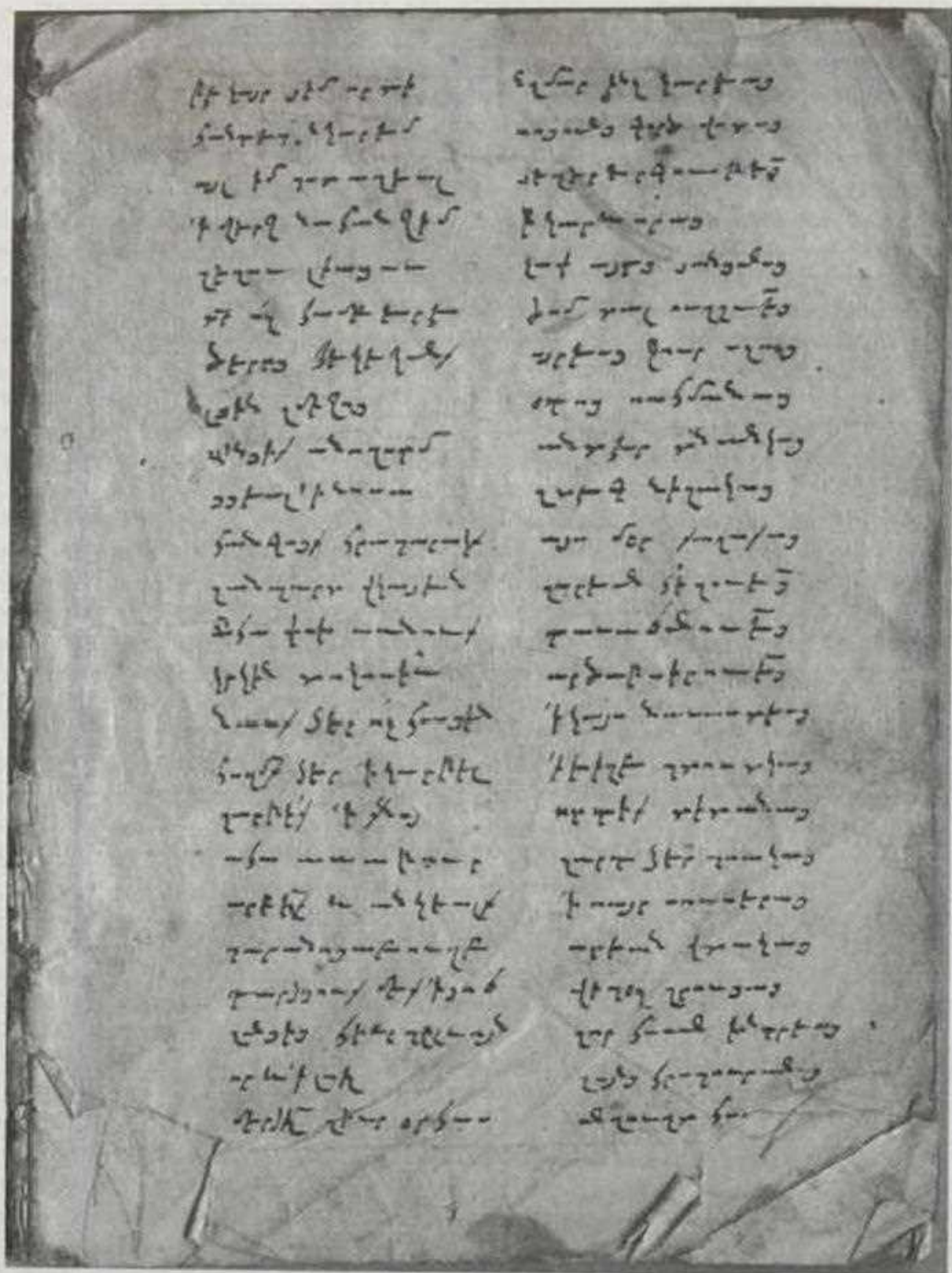
յասպարէզ կենաց,
յայս վայր մրցանաց,
յեղյեղ եզերաց,
յուռկան լըսելեաց:

Ահ մեծ է ասէ
Ի ձեռս անկանիլ
Սուր Ս[ուր]ք Ա[ստուծոյ]
Հանէ յընթերաց

փող հեթանոսաց,
հաստչին հասակաց,
ի մէջ կոհակաց,
ըզունչ վիշապաց:

Աչք ին՝ ոչ տեսցէ
Առե[ա]լ վերամբարձ
Յանկարծ եղանին
Թէ եւ փախնուցուն

դրօշակ պարծանաց,
ի յաջ վատթարաց,
ճարակ որսորդաց
ի բոհչրս արծուեաց:

Չնագիր էջ մը «Լասն Անցից Ապստամբացն Բերիոյ» բանաստեղծութենէն

Թէ վա՛շ կարդացից
Չոր յիս կ'արեւեր
Այլ զիս առ ի պար
Յաշխար հրաւիրեն

Ո՞ր են անձկագեղը
Ահա՛ լըրացաւ
Դէնք են ի դեղին
Հաս ահ արհաւիրը

Արդեօք կամակար
Սիրտն ճեպ ի ճեպ
Հարց զայդ պատահար
Մեկնել ո՛չ գօրեն

Որչափ մակաղիս
Նոյնչափ ճարակես
Կա՛ց ու հեռացե[ա]լ
Չի՞ք ինչ սառնորակ

Երկիր ի լինել
Ահեղ ատենին
Յայնժամ ո՛չ հնարը
Ճառեն փրկու[թ]ե[ան]

Ո[թ]պ[էս] զայս քաղաք
Ոչնինչ եւ կորով
Չոր ի շատ ամաց
Բայց Չափան Օղի

Լարեա՛ զաղեղունս
Տե՛ս զի հօրամոյն
Ո[թ]պ[էս] ո՛չ ՚ի հուր
Լակով երկիրդի

Տեսիք նախընթաց
Եւ նախ է փայլակ
Փայլակ հոշակի
Մինչ չեւ արարե[ա]լ

Սա հաս ժամանեալք
Ի ջահ բարկացայտ
Գիշեր համարեալ
Այն ինչ օրհասին

Հասեալ սա ըզմեօք

առ խոր խարանաց,
նոցուն գործ ազդեաց,
խմբի լալակցաց,
նոր տիք պատանեաց:

ո՞ր գոյն երեսաց,
պ[ատ]զամ կանխասաց,
եւ մէջք ցաւագեաց,
սրտի եւ աչաց:

արդեօք ըստ դիպաց,
քաղխտ ի լանջաց,
այդ իսկ փորձողաց,
առ քստմնել հերաց:

ի սեր քո կենաց,
ըզթոյն ի յաստեաց,
նանիր պատրանաց,
ի սիկ յորձանաց:

յանդիմանակաց,
պարտեօք յանցանաց,
ոչինչք գոյու[թ]ե[ան]ց,
ի դատաստանաց:

վայր ապստամբաց,
ի պատժոյ քափեաց,
ո՛չ ոք նրաճեաց,
սաստիք սպառնալեաց:

քոյոց հայելեաց
մանկիկ խուն ամաց
ո[թ]պ[էս] ո՛չ ՚ի սուր,
տիրէ քաղաքաց:

ազդումն լրսելեաց,
քան ձայն որոտմանց,
գործ մեծ վճարեաց,
զնդից ճամբարաց:

հեռուստ ի վայրաց,
զիշեր ճեմագրնաց,
անփոյթ վրտանգաց
հանգիստ պաշարեաց:

ի մէնջ բացակաց,

Այլ լեալ հրոսապ[ետ]
Գոզցես այդ պաշտօն

եղի գիշախանձ,
ըզնա փոփոխեաց:

Պատիր են ազդմունք
Թէ դատ արասցեն
Արոյր շպարի
Չոսկոյն իսկ կեղծեալ

ըզգայարանաց,
լոկ ըստ երեսաց,
ի տիպ դենարաց
յաչրս տեսողաց:

Ունայն են պարծանք
Ունայն եւ ըսքանչ
Ունայն են սրբերք
Ունայն են խորհուրդք

արի կորովեաց,
յաւերժ կերտելեաց
ոսկոյ մեծատանց,
հին խորագետաց:

Այն ինչ անզգոյշք
Առնոյր կուսակալն
Յետ պառակտելոյ
Չհիւրպլի Իպրահիմ

հինից յարուցմանց,
ըսկիզբն դաւանաց,
գիշխանս ի միմիանց,
խնդրէր ի պետաց:

Այս այր ծարաւի
Բռնի նրաճէր
Նըմին հակառակ
Իշխէր ը[նդ]խառնիլ

ոսկոյ եւ փառաց,
զայս մայր քաղաքաց,
ոչ ոք յիշխանաց,
ի դատ հայ[ատա]կ[ա]ց:

Ահեղ ծերունի
Ունէր ներկանայ
Յուժկու ի հազագ
Խոշոր անդամովք

խոժոռահայեաց,
ըզհերըս մօրուաց
կոպիտ ըստ դիմաց,
զոգ դեւ մարմնագգեաց:

Յորժամ կուսակալն
Երկիւղ անհնարին
Քանզի կարծէաք
Կըլանել զհամայնս

զայն զիւր կամս յայտնեաց,
ըզմեզ պաշարեաց,
թէ մարտ դառնու[թ]ե[ան]ց,
ը[նդ] հուպ ժամանեաց:

Յանյժամ համօրէն
Ը[նդ] մէջ քաղաքին
Անդէն եւ փութով
Եւ դրունք աղխեցան

խումբ զօրավարաց,
լինէր զինագգեաց,
ելք ճանապարհաց,
ի քաղաքացեաց:

Դիմեն դիմագրաւ
Խմբին ի Քարլըք¹¹
Խուճապ առ խուճապ
Ը[նդ] ձայն հրացանից

քաջք շահատակաց
առ մարտ թշնամեաց,
խառնին երերաց
ձայնք դնթանօթաց:

Երկիւղ պաշարման
Հասին առ ժամայն
Ուր եւ փախնուցուն

դողդող վարանաց,
սրտի եւ ծնգաց,
բնակիչք եզերաց,

Կարծենք սուսերք

ինքեան յետընթաց:

Ամպրոպ ամբարձաւ
Գոգ շարժ անդնդոց
Ի յութ վայրկենի
Առաւ ապստամբ

խուժան դաժանաց,
ի խիտ փոթորկաց,
քաղաք հետտողաց,
քսան եւ ութ ամաց¹²:

Ի խտան ամբոխին
Չիրոց խորհրդոց
Վատահ բարբառ[աւ]
Մատնել գիպրահիմ

Հասան ժամանեաց,
դէմ տերազերծեաց,
ը[նդ] իւր ընկերաց
իւրոց թշնամեաց:

Չի՞ է ձեզ եղբարք
Փոխել ը[նդ] միոյ
Չի՞նչ պէտք են մարտի
Լինել թշնամի

ասէր զինակրաց,
զոգիս մեր բազմաց,
արեան հեղու[թ]ե[ան]ց,
մերոց սիրելեաց:

Ոչ որ առ ի մէնջ
Կամ մի կորուսցէ
Մի լոկ հրովարտակ
Փակե[աւ] ըզմիոյն

դիպող է չարեաց,
զլխոյն ի հերաց,
սաստիկ հրամանաց,
զլխոյ խնդրանաց:

Յայն բան հրապուրեալ
Խնդրեն գիպրահիմ
Յայնժամ կորացաւ
Պոտիւք անխընայ

վատ[եա]լ տրգետաց
տալ արեանարբուաց,
այս մայր քաղաքաց,
վատթար լկանաց:

Թէ կայր յիմ սրտի
Հանդէպ նրկարեմ
Այլ իմ պատաղեալ
Ի վերջ նահանջեմ

նշմար ինչ կարեաց,
տոցունց գործ վատաց,
յեղերերգու[թ]ե[ան]ց,
ի կարեւորաց:

Չեղաւ լիացաւ
Տ[է]ր ոչ համբերէ
Ծերոց հեկեկանք
Լըցին ըզմիջոց

չափ այդ¹³ յանցանաց,
ժամ տալ ուղղու[թ]ե[ան]ց,
այրեաց ջուր աչաց
օդոց սահմանաց:

Անցիք անողորմ
Յցե[աւ] ի ն[ո]ս[ա]
Հանգոցք հրապարակք
Չանպարտ վկայեն

անտէր տընանկաց,
ըզտէզ միզակաց,
այս մօր քաղաքաց
զարեան հեղու[թ]ե[ան]ց:

Ահա փոխ առնուք
Կրկին տոկոսիսի
Նաւք ձեր ոչ հասցեն
Հողմք ձեր ի կարթել

դաւաճանու[թ]ե[ան]ց,
արժաբսիւրու[թ]ե[ան]ց,
ի կայս նաւատեաց,
ի խեղք պրտուտկաց:

Չարթիք ի քրնոյ
Ահա՛ առաքուր
Արբեայք եւ անկեայք
Պարանոցարուղիս¹⁵

որդիք տիտանաց,
գարոք¹⁴ ձեր պըսակաց,
'ի սայր սուսերաց,
արեան վըտակաց:

Դարձցուք մեք ի յոճ
Չանցից Հիւրպլոյն
Որ եւ ի լըսել
Դարձե[ա]լ զիւր օրհաս

վիպող զըրուցաց,
զոր Հասան խնդրեաց,
զայնց հրապուրանաց,
անշուշտ հաստատեաց:

Ելեալ ի նըծոյց
Ճեպէր ի խուսել
Ծունկ իւր լեալ անտոկ
Անկեալ ընթանայր

իւր երիվարաց,
յիւրոց ատելեաց,
ըղծի հրամանաց,
հետի կորագընաց:

Ստորեւ՝ Աբրահամ Արք. Քիւրէլեան-Եկէնեանի երկրորդ բանաստեղծութիւնը, նուիրուած՝ Հալէպի 1813ի ժողովրդական ապստամբութեան:

Ս[ա]կս Ապստամբու[թ]ե[ան] Բերիոյ

Ո՛հ հուր փաղաղեալ
Առե[ալ] նիւթ այրման
Զիարդ փոյթ գատաւ
Փոխե[ա]լ առ 'ի յոյգ

'ի մէջ ընթերաց
յանշէջ դուրսակսաց
սիւզ անդորրանաց
անսանձ սրբկաց:

Յորդան ներկեցան
'Ի գաւիթ դըսին
'Ի լեշ ելեւջ
Գլ[ու]խ առանձին

լճակք ջրմղաց
յարիւն ճապաղեաց
թափե[ա]լք 'ի դ[ա]հճ[ա]ց
քեցե[ա]լք 'ի յանձնեաց

Թ[ա]փ[ո]ւր քրստանի
Պրծե[ա]լք հովանոցք
Հողմունք համ[ա]խ[ո]ւմբիւ
Չեղերց դիպելոց

'ի դրնփ[ա]կ[ա]ց
'ի մած տ[ա]խտ[ա]կ[ա]ց
յ[ա]րձ[ա]կի խորխընթ[ա]ց
սուլեն տաղասաց:

Ծառքն բերեթեւ
Հրաւեր ակնարկին
Բայց ո՛չ 'ի գուարթ
Զի որդեկորոյս

շարժին կորագնաց
'ի մուտ պ[ա]րտիզաց
այլ գոլ լալագգե[ա]ց
կան 'ի վաղերաց:

Զայնք 'ի ք[ա]ղ[ա]քէն
'Ի մռայլ գիշերին
Ճիչ եւ մուգմունք
Հրճուանք եւ աղետք

ձայնք 'ի դրանէ
ազդեն լսելեաց
խ[ա]ռն[եա]լք 'ի միմիանց
ձեռնակցորդք իր[ե]ր[ա]ց:

Մեր միտք շլացան

'ի բաք ընտր[ա]ն[ա]ց

Այլ ոչ որոշեն
Մ[ա]հ[ո]ւ ճշ[ա]ն[ա]կ
Կարծենք հ[ա]ն[ա]յ[ա]զ

Չերկիտ առաքես
Գոգ փոյթ զմարդ
Քոյդ երեվարիկք
Սուր սուր սլանան

Ի տարապարհակ
Վարեն հր[ա]յ[ա]ր[ա]կի
Տանել յայլ ք[ա]ղ[ա]ք
Կ[ամ] գոլ բեռնակիրք

Կ[ամ] առելածու
Յայց բոնի վարին
Ի բ[ե]ռնալ գյարդ
Լքանին տնանկ

Ողբան չորեքին
Ընդ պէսպ[ետ] արկածք
Չի մարտք եւ մարտիկք
Խոիւ անկանայ

Նորամպ ձեռագործ
Չերկնիք տարածե[ա]լ
Այնպ[ետ] ահագին
Մինչեւ ՚ի կանանց

Չպեյզ քաջ ընդ փոյթ
Շրթամբք արծակե[ա]լ
Վա՛ղ ձեզ ասելով
Երթայք առանձին

Բան ինչ կար ասել
Մինչ չեւ է ելե[ա]լ
Լցե[ա]լ զփ[ա]փ[ա]ք
Ներեն գալ հանդէպ

Անպ[ա]րտ ես ասէ
Չիմ գոյս ոչ խնդրեն
Միայն քէ յ[ա]ռ[ա]ջ
Սպան զՀասան

հանդէս ՚ի կարե[ա]ց
գոչ թնդանօթաց
թեպ[ետ] զաւետեաց:

լանջաց թշնամե[ա]ց
նախ մահ ժամանե[ա]ց
հեծելագօթաց
յորսալ հգօթաց:

բոնու[թեամ]բ բրոց
ը[նդ] որբանեկաց
գոյտս երիվարաց
աղի ծանրու[թ]ե[ան]ց:

բնակարանաց
գումարք բն[ա]կչաց
եւ զկեր չորեաց
զխրեանց գործ ձեռաց:

եղ[ա]ն[ա]կք ամաց
ինքեանց դիմակաց
ոխք եւ արհ[ա]ւիրք
զգարդ դեմնտրայ:

ծուխ թընդանօթաց
հովանի գօթաց
մուտ այս բանակաց
մահու վնասեաց:

լինէր յետագնաց
տէգոց գտանաց
մեր բ[ա]ր[ե]կ[ա]մ[ա]ց
՚ի ճաշ խրախճ[ա]ն[ա]ց:

զիշխան իշխանաց
շունչ իմ յընթերաց
վերջին իր կ[ա]մ[ա]ց
դքսին երեսաց:

յինոց մեղանաց
եւ ոչ զարեւն կենաց
զանարժան կենաց
հանդէպ իմ աչաց¹⁶:

Ո[ր]պ[ե]ս եւ կամեր
Յ[ա]ռ[ա]ջ գՀասան
Անդէն առն մին
Երկուց դիակունք

այնպ[ե]ս յաջողեաց
գրաւր 'ի յաստեաց
միտոյն պատահեաց
յերկիր հոտոտե[ա]ց:

Արդեօք եզերիս
Յերկրայս զմերոյս
Շիջե[ա]լ թէ կայցեալ
Մ[ա]տ[ա]մք դաւադիր

կարծեօք յերկոսանց
սիրոյ սլացմանց
յիր զճաճ[ա]ն[ա]ց
աւուրց շրջանաց:

Չիք կիրք կարեւր
Զ[ան] չար վճարել
Զ[ան] զայդ յոռեգոյն
Լինել տեսագերծ

ազդարար կ[ա]մ[ա]ց
փ[ո]խ[ա]ն երախտեաց
'ի մէջ սիրելեաց
բանից եւ զաղտնե[ա]ց:

Մեկնե[ա]լ հեռացիր
Չի աւարառուք
Հազիւ թէ գտցես
Չոք հ[ա]յ[ա]տ[ա]րիս

ով դու յայնպիսեաց
ըստ աւագակաց
յետ ժ[ա]մ[անա]կ[ա]ց
'ի բարեկամաց:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Անոնք ծանօթ էին նաեւ «Մայետ» կամ «Միյատա» անունով, ընկերութեան մէջ կը կազմէին յատուկ դասակարգ եւ մեծ թիւ կը ներկայացնէին մասնաւոր՝ Հալեպի մէջ: *Էշրաֆները* կը սիրէին կարծել, որ իրենք սեռած են Մուհամմետ Մարգարէի սերունդներէն եւ ունէին պետութեան կողմէ իրենց տրուած բազմաթիւ մենաշնորհներ: Անոնք գերծ կը կացուցուէին որոշ տարրերէ, զինուորագրութենէ եւ կը վայելէին անձեռնմխելիութեան իրաւունք: Այս բոլորով, կրցած էին գրաւել յատուկ դիրք՝ հալեպեան ընկերութեան մէջ:
- ² Հալեպի կուսակալ նշանակուած է հիճրէթի 1226ին (14/26 Յունուար 1811-3/15 Յունուար 1812):
- ³ Ան ծանօթ է նաեւ Չոպան Օղլի - Չոպան Օղլի կամ Ճապպար Չատէ անուններով (محمد جلال الدين باشا المعروف بجبان أوغلي - چوبان اوغلي أو جبان زاده): Բնիկ պոզաուրցի է: 1805ին նշանակուած է կուսակալ Սերաստիոյ, 1808ին՝ Տիարպեթիլի, 1813ին՝ Հալեպի, 1816ին՝ Կարնոյ, ապա՝ Ատանայի, Մարաշի (2 անգամ), հուսկ՝ կրկին Սերաստիոյ, եւն.: Մասնակցած է ռուսերու եւ պարսիկներու դէմ օսմանցիներու մղած պատերազմներուն: Հալեպի պատմութեան նուիրուած գրականութեան մէջ յիշուած է որպէս քաղաքին ամենէն բռնատէր ու ամենէն արիւնաբեր կուսակալներէն մէկը: Սպաննած է բազմաթիւ անմեղներ ու գրաւած անոնց ունեցուածքը, այնքան որ շատեր, փրկելու համար իրենց կեանքն ու ինչքը, ստիպուած հեռացած են քաղաքէն: Մահացած է 7/19 Նոյեմբեր 1846ին:
- ⁴ Հալեպի մեծահարուստ վաճառականներէն ու ենիչերիներու մեծատրոններէն Իպրահիմ Աղա Հարպլի (*إبراهيم آغا حربلي*): Կուսակալ Չոպան Օղլի ինճնալով անոր հարստութեան մասին, ձեռքալայած է զայն ու բանտարկած իր մօտ, թուրք կուսակալներու նստավայր՝ Շեխօ Պաքըր անունով ծանօթ վայրին մէջ ու հրամայած է չարչարել զայն օրն ի բուն: Չինք մերկացնելով՝ նստեցուցած են տաքցուած պղնձեղէններու վրայ, այնքան որ մարմնին իղիքը սկսած են հալիլ: Ծեծի տակ խոստովանած է իր հարստութեան թաքստոցները եւ երբ կուսակալին զինուորները

համոզուած են, որ տիրացան անոր ամբողջ հարստութեան՝ գլխատած են գայն: Սպաննութեան հիճրէթի 1228ին (23 Դեկտեմբեր 1812/4 Յունուար 1813-11/23 Դեկտեմբեր 1813), եղած է 75 տարեկան *محمد راجب الطباخ الحلبي، اعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء* (Մուհամմէտ Ռադէյ Ալ Թապապախ Ալ Հալապի, Գ. Հոր., Բ. տիպ, Հալէպ, 1988, էջ 305), մինչ ԱլՇէյխ Քամէլ ԱլՂրզզի (*نهر الذهب في تاريخ حلب، الشيخ كامل الغزي، حلب، 1993، էջ 249*) սպաննութեան քուական ցոյց կու տայ հիճրէթի 1229ը (12/24 Դեկտեմբեր 1813-1/13 Դեկտեմբեր 1814):

⁵ Նկատի ունի ենիչերիներու Հալէպի մեծամեծներն՝ Հասան Աղա Իպն Հուսէյն Աղա Խալաս Չատէն: Հալէպի պատմութեան նուիրուած գիրքերու մէջ կան անոր գործած շարիքներուն ու բռնութիւններուն մասին բազմաթիւ մանրամասնութիւններ (տե՛ս, օրինակ Եուսէֆ Իպն Տիմիթի Իպն Շըրրոնս Ալ Խուրի Ապպուտ Ալ Հալապիի *يوسف بن ديمترى بن جرجس الخوري عيود الحلبي، حوالت حلب اليومية 1771-1805، المرتاد في تاريخ بلاد* հրատարակութեան պատրաստեց Ֆաուուազ Մահմուտ ԱլՖաուուազ, Հալէպ, 2006, էջ 321-322): Յիշեալը իր ծագումով կը պատկանէր *էշրաֆներու* դասակարգին, բայց 1804-1805ի ապստամբական շարժումներուն կողմէն է ենիչե-րիներու կողքին:

Հիճրէթի 1229ին (12/24 Դեկտեմբեր 1813-1/13 Դեկտեմբեր 1814) սուլթանական հրովարտակ (ֆերման) մը հասած է Հալէպ, որ կը հրահանգէր իր եւ երկու երեւելի ենիչերիներու սպանութիւնը: Մահապատիժներու գործադրութենէն ետք, անոնց կալուածները վաճառքի հանուած են Պոլիսէն յատուկ ժամանած Իպրահիմ Աղա Սալիշըր անուն պաշտօնեայի մը կողմէ (ԱլՂրզզի, նոյն):

⁶ Մուհամմէտ աղա Իպն Հասան Քըճճէ: Հալէպի 1819-1820ի պատմական ապստամբութեան գլխաւոր ղեկավարն է: Եղած է նաեւ Հալէպի 1804-1805ի ժողովրդական ապստամբութեան ղեկավարներէն: 1820 Յունուար 21-Փետրուար 2ին, ապստամբութեան արարտէն եւ օսմանեան զօրքերու քաղաք մուտքէն ետք, հինգ այլ ղեկավարներու հետ ձերբակալուելով, գլխատուած է: Անոնց գլուխները ի ցոյց մարդկանց դրուած են Հալէպի բերդին առջեւ, ապա կուսակալ Խորշիտ Փաշա զանոնք դրկած է Պոլիս սուլթանական պալատ:

⁷ Խորշիտ Ահմէտ Փաշա, ծագումով վրացի բուրք քաղաքական եւ զինուորական գործիչ: Ծնած է Թիֆլիս, մօտաւորապէս 1758ին: 7 տարեկանին առեւանգուելով, որպէս ստրուկ ծախուած է քարաքի մը: Քանի մը «տէր»եր փոխելէ ետք, տիրացած է ազատութեան ու մտնելով զինուորական ասպարէզ վարած է բազմաթիւ բարձրաստիճան պաշտօններ, հասնելով մինչեւ սատրապանութեան (մեծ վեզիր, 1812-1815): Տարբեր ժամանակներու եղած է կուսակալ Եգիպտոսի, Մորալի, Պոսնիայի, Սեբասթիի, Ռումելիի, Եւանիայի, եւն.: Եղած է նաեւ 1821ի յունական ապստամբութիւնը բռնութեամբ ճնշող ու ահաւոր կոտորածներ կազմակերպող Օսմանեան բանակին ընդհանուր հրամանատարը:

Անոր մահուան մասին աղբիւրները կու տան տարբեր քուականներ: Անոնցմէ մէկը կը յիշէ, որ ան մահացած է յունական ապստամբութեան միջոցին, Հոկտեմբեր 1821ին. այլ աղբիւրներ կու տան 1822 եւ 1823 քուականները:

⁸ Միհրան Մինասեան, «Ողբ Ի Վերայ Բերիա Քաղաքին», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Նոր Երջան, Թ. Հոր., Անթիլիաս, 1997-2001, էջ 417-421:

⁹ *توراة الحلبيين على التوالي خورشيد باشا العثماني (1819-1820) يوميات المطران إبراهيم كويليان، تحقيق* (Հալէպցիներու ապստամբութիւնը կուսակալ Խորշիտ Փաշային դէմ (1819-1820), Արրահամ Արք. Քիւրէլեանի օրագրութիւնը), Բնագիրի հրատարակութիւն, յառաջարան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Պետրոս Արք. Միրիաքեանի եւ Միհրան Մինասեանի, Հալէպ, 2008, 240+8 էջ:

¹⁰ Իր ընդարձակ կենսագրականը տրուած է վերոնշեալ արաբերէն հատորին մէջ, իսկ հայերէն կենսագրականը տուած ենք *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրքի* Նոր Երջանի Ժ. հատորին մէջ, Անթիլիաս, 2002-2006, էջ 226-230:

¹¹ Հալէպի բաղամաս ԱլՄըշաթիէ եւ Մասալխ ԱլՄըսուաթ բաղամասերուն միջեւ, Պանքուսա բաղամասի հարեանութեամբ: Վերջինս եղած է ենիչերիներու կեդրոնը:

¹² Նկատի ունի հիճրէթի 1228ը (23 Դեկտեմբեր 1812/4 Յունուար 1813-11/23 Դեկտեմբեր 1813), որ յիշեալ ապստամբութեան քուականն է:

¹³ Բ. քերի օրինակը՝ այդց:

¹⁴ Բ. քերի օրինակը՝ զարդ:

¹⁵ Բ. քերի օրինակը՝ պարանոցարուր:

¹⁶ Ակնարկութիւնը կ'երթայ կուսակալ Չոպան Օղլիի կողմէ կազմակերպուած եւ վերելիչատակուած խնճոյքին, երբ ան իր մօտ հրաւիրելով ենիչերիներու 18 ղեկավարներ, կը ձեռքակալէ զանոնք ու մէկ առ մէկ կը գլխատէ: ԱլՄըզզի կը պատմէ (էջ 247-248), որ կուսակալը նախապէս իրեն մտերիմ դարձուցած է ենիչերիներու ղեկավարներէն Իպրահիմ աղա Իպն Խալաս անուն մարդ մը, որ կը հպարտանար, թէ ինք բարեկամն ու սիրելին էր կուսակալին: Կուսակալը երբ վստահ կ'ըլլայ, որ Իպն Խալաս կուրօրէն կը հաւատայ իրեն, անոր միջոցաւ խնճոյքի կը հրաւիրէ ենիչերիները ու կը գլխատէ զանոնք: ԱլՄըզզի կ'աւելցէ, որ Իպն Խալասի մտերիմ ենիչերիներէն մէկը յաճախ կը զգուշացնէր զինք Չոպան Օղլիէն ու կ'ըսէր, որ անոր ցուցաբերած սերը կեղծ է, բայց ան չէր անսար իրեն տրուած նախազգուշական խորատներուն: Երբ զինք նախազգուշացնող մարդը եւս կը մտնէ խնճոյքին վայրը ու կը տեսնէ աւագանին շուրջ շարուած իր ընկերներուն գլուխները, կը գիտակցի խաբէութեան եւ իրեն ու ընկերներուն վիճակուած ճակատագրին, կը մօտենայ կուսակալին եւ ցոյց տալով անոր կողքին կանգնած Իպրահիմ Իպն Խալասը հարց կու տայ, թէ այս է՞ջն ալ պիտի սպաննուի միսներուն նման, եւ կուսակալին դրական պատասխանէն ետք, կը խնդրէ, որ ան իր աչքերուն առջեւ նախ սպաննէ Իպն Խալասը եւ յետոյ միայն սպաննէ զինք: Ու այդպէս ալ կ'ըլլայ: Այս դէպքին է, որ կ'ակնարկէ Քիւրէլեան *«Մպան զՀասան Հանդէպ իմ աչաց»* նախադասութեամբ:

ARCHBISHOP APRAHAM KUPELIAN-YEGENIAN'S
TWO POEMS DEDICATED TO THE POPULAR UPRISING OF ALEPPO IN 1813
(Summary)

MIHRAN MINASIAN
mihran.min@aya.sy

Two original unpublished poems of Archbishop Apraham Kupelian-Yegenian (Kilis, 1876-Aleppo, 1832), which are dedicated to the 1813 popular uprising of Aleppo, are put into circulation for the first time. The poems describe the events and decry the huge losses and sufferings that the "mother city", Aleppo, underwent.

The first poem has 43 four-line verses. The second consists of 18 verses, both written in complicated grabar.

Two handwritten copies of the first poem have survived (the second copy is incomplete and has the last 7 verses only). The second poem survives only as a handwritten draft copy of the author.

Based on historic events, these two poems are unique phenomena in Armenian medieval literature, as one rarely comes across cases where an Armenian poet writes a poem on events that took place in Aleppo.

In his introduction, Minassian provides certain details regarding the uprising and the author of the poems.